

Kristina Bojanović

Humanističke studije, Univerzitet Donja Gorica

Kristina.Bojanovic@udg.edu.me

ORCID: 0000-0002-3288-6171

Usamljenica: Razmatranja o poeziji Milice Kostić Selem

Članak tematizuje izabrane aspekte djela sprske avangardne pjesnikinje Milice Kostić Selem, koja se smatra pretečom jugoslovenskog „crnog talasa“. U datoj raspravi posebno se usredsređujem na motivski krug usamljenosti, oćajanja, prolaznosti i ljubavi. Nije, naime, rijeć samo o pjesničkim motivima, već i o *ličnim* iskustvima i egzistencijalnim situacijama. Iz dubokih, moćnih doživljaja tamnog lika svijeta nastao je impozantan opus i zanimljiv lirski glas koji, nakon dugog ćutanja književnih istorićara, valja pažljivo, strpljivo oslušnuti.¹

ključne rijeći: usamljenost, oćajanje, prolaznost, ljubav, ženstvo, Milica Kostić Selem

Loner: Reflections on the Poetry of Milica Kostić Selem

The article thematizes selected aspects of work of the Serbian avant-garde poet Milica Kostić Selem, whose work is considered the precedent of the Yugoslav “black wave.” In this discussion, there is a focus on the motif circle of loneliness, despair, impermanence and love. That is to say, not only poetic motifs but also *personal* experiences and existential situations are examined. From deep, powerful experiences of the dark face of the world, an imposing opus and an interesting lyrical voice emerged, which, after the long silence of literary historians, should be listened to carefully and patiently.

Keywords: loneliness, despair, impermanence, love, femininity, Milica Kostić Selem

1 Uvod

Otkako je svijeta i vijeka, utišanost, zanemarenost i zaborav često su obilježavali žensku književnu sudbinu. Nekim se ženama nikad nije začuo glas, neke su ga pak mukotrpno izborile, podnoseći brojna poniženja i iskušenja. Borba da se žensko autorstvo prizna, sagleda i uvaži nije zaobišla ni slovenske prostore, i rezultirala je, makar donekle, izlaskom iz tame brojnih glasova što će postati neizbrisiv, nezaobilazan, stameni i originalni dio istorije i teorije književnosti. Jedan od tih glasova pripada srpskoj avangardnoj pjesnikinji Milici Kosić Selem, ćiji je opus predstavljao svojevrsno otkrovenje njenim savremenicima, ali i trn u oku kritičarima, dok se današnjem ćitalaštvu primiće sporo, uz pomne napore rijetkih poznavalaca i privrženika. Borba je, po svemu sudeći, neprestana. O tome svjedoći i uvid Divne Denković Bratić: „Naša ženska lirika, na

¹ Članak je zasnovan na istraživaćkim podacima iz javno dostupnih izvora i arhivskih zbirki koje su navedene u spisku referenci.

žalost, i danas je u velikom korovu. Taj senoviti vrt najdarovitijih žena u nas pun je višestoljetne tuge, i još nije plemenito kultivisan. Kucnuo je čas da se osvetle tamni porivi neznanja, svi rezignantni faktori i svaki pojedinačni napor za stvarnim oslobođenjem poetičnog filigranstva umetničke tvorevine. Težak je to bio proces“ (Denković Bratić 1975: 78). Poezija Milice Kostić Selem zaslužno i dostojanstveno istrajava kao nalog i poziv na slušanje, utiskivanje, tumačenje i pamćenje jednog autentičnog i nadasve usamljenog glasa. Ovaj tekst je skromni doprinos nezaboravu maestralnih stihova Milice Kostić Selem i osvrt na aspekte njene poezije koja i dan-danas traži svoje mjesto pod suncem. Pjesnikinja je svoju drugu knjigu poezije nasloвила *Sama pod suncem* (1939), i upravo će motiv samoće, suštinske usamljenosti – i poetske i egzistencijalne i ljudske – činiti okosnicu ovog rada.

Milica Kostić Selem rođena je u Beogradu 1901. godine. Tokom svog životnog i radnog vijeka posvetila se pisanju pjesama, eseja, književne i pozorišne kritike, kao i prevođenju poezije s ruskog jezika. Bila je jedna od najznačajnijih saradnica časopisa *Ženski pokret*, publikovanom od 1920. do 1938. godine, u kom se periodu upustila i u pisanje proze socijalnog bunta i feminističku analizu tadašnje društveno-političke klime. Sa dvadeset pet godina stupa u brak sa ljekarom Marijom Selemom kojem dirljivim riječima posvećuje zbirku pjesama *Kapi sunca i suza* (1928): „Mariju Selemu, za krov i srce prepuno ljubavi“. Životne okolnosti odvođe je u Split, gdje se prijateljuje s Tinom Ujevićem i započinje dugogodišnju saradnju s časopisom *Život i rad*. Druguje i sa ostalim značajnim ličnostima svoga vremena: Desankom Maksimović, Vladanom Desnicom, Isidorom Sekulić, Momčilom Nastasijevićem, Ksenijom Atanasijević, u čiju čast neštedimice ispisuje neke od svojih najslojevitijih i najpotresnijih pjesama. Desetak godina radi u Etnografskom muzeju u Splitu, proučavajući narodne običaje. Piše za časopise *Politika*, *Vreme*, *Pravda*, *Južni pregled*, besjedi na Radio Beogradu. Tokom Drugog svjetskog rata nije pisala već je, prema sopstvenom priznanju, plela čipke, goblene i vunene predmete. Nakon rata drži predavanja po zagrebačkim fabrikama i živi oskudno, uz malu platu koju prima kao službenica Muzeja NOB-a. Poeziju objavljuje u *Koracima*, *Hrvatskom kolu*, *Letopisu Matice srpske*, *Savremeniku* ... Kritičari je ili zanemaruju ili ne štede, dobronamjernici ne uspijevaju da joj obezbijede priznanje akademske javnosti. Međutim, svi dijele mišljenje da nikad nije bila početnica, da se od prvog stiha istakla originalnošću, postavši svojevrсна preteča „crnog talasa“.² Nadijevaju joj nadimak *un enfant terrible*, što doista jeste bila na ondašnjoj

² „Crni talas“ u jugoslovenskoj poeziji i umjetnosti uopšte vezuje se za kritički, buntovni pravac koji se pojavio tokom 1960-ih i početkom 1970-ih godina. Njegovi predstavnici nisu formirali zvanični pokret, niti je naziv „crni talas“ potekao od umjetnikâ, već od kritičarâ i vlasti koji su taj izraz koristili za etiketiranje autorâ koji su prikazivali tamnu stranu društva, kritikovali socijalističku stvarnost ili razbijali idealizovanu sliku sistema. Pjesništvo „crnog talasa“ karakterišu motivi besmisla, otuđenosti, beznada i smrti, naglašeni uticajem egzistencijalističke filozofije. Za razliku od ranije socijalističke

pjesničkoj pozornici. Istrajava, iako saplitana i ignorisana. U osami i na margini ispisuje prodornu poeziju koja se ne osvrće na opšteprihvaćene literarne norme. Njene pjesničke mogućnosti bile su „kao govor u nemogućem svetu“ (Konstantinović 1983: 177). O poetesinom životu nakon Drugog svjetskog rata ponajviše doznajemo iz emotivnih pisama koja je dvadeset pet godina razmjenjivala s Desankom Maksimović.³ Decenijama se bori sa mislima, usamljenošću, izopštenošću i bolešću. Ne dočekavši da se vrati u rodni Beograd, što je silno željela, umire u Zagrebu 1983. godine. Datum smrti Milice Kostić Selem nije poznat.

Pjesnikinjino oglašivanje o nametnuta pravila poetskog izražavanja (oličena u konvencionalnoj versifikaciji i dosljednom pridržavanju metru, strofi i eufoniji, kako nalaže tradicionalno stihotvorenje) i odabir slobodnog, nepredvidivog, neukalupljenog stiha dovelo je do prenebregavanja opusa Milice Kostić Selem u okviru književne historiografije, što je nepravedno i surovo, posebno imajući u vidu značaj objektivnog vrednosnog tumačenja poezije. Na to nas podsjeća i jedan važan osvrt na poetesino djelo:

Danas bi ovakvu književnoistoriografsku nepravdu svakako trebalo ispraviti. Niti je opus Milice Kostić Selem mali, niti je male vrednosti. Čini se da teškoće i problemi jesu neke drukčije vrste od običnog zaborava ili namernog prenebregavanja. Reč je o mnogo čemu opasnijem po nauku. U današnje vreme učestale studije i monografske obrade pesničkih opusa najmanje su interpretativnog nivoa, a više nalikuju esejizaciji i tumačenju lirske pesme, kao u nekom vakuum-prostoru. Krajnje je vreme da se interpretacija dozove svesti i počne liriku da tumači i kontekstualno i tradicijski. Ova dva teorijska pojma omogućavala bi da se jedan pesnički opus vrednuje u okviru svog doba, a ne samo poezija žena književnica, da se ukrsti s poetikama onog doba u kojem je stvoren, uz istovremeno njegovo viđenje i tumačenje baštine na koju se neminovno može naslanjati, ali i poezije kojoj može tipološki, ako već ne genetički, da postane tradicija. Nije to mali ni lak posao. Ali je jedini ispravan. (Stefanović 2013: 259–260)

Nesvakidašnja poetska riječ Milice Kostić Selem plodno je tlo za hermeneutiku na više nivoa: versološkom, motivskom i tematskom, te kroz razmatranje i razumijevanje doba u kojem je stvarana i nasljeđem iz kojeg je crpljena. Ta nesvakidašnjost, oličena u snazi izraza, u motivima usamljenosti, izopštenosti i pritvornosti zla, u temama što akcentuju žensko iskustvo života, svijeta, ljubavi i vremenitosti, razlog je da se pjesnikinji dodijeli zasluženno mjesto u jugoslovenskoj lirici. Takvo usidrenje joj nedvojbeno pripada i odgovornost je sadašnjih i nadolazećih tumača. Najzad, to je dug prema poetesi koja je uspjela „da iznese ono što nijedna druga

poezije koja je slavila kolektiv i napredak, ovdje dominiraju lična kriza i sumnja, ali i pjesničko ukazivanje na društvenu nejednakost, licenjerje sistema i njihov pogubni uticaj na pojedinca, zbog čega su predstavnici „crnog talasa“ često bili osporavani ili cenzurisani. Stih je slobodan, fragmentiran, bogat nekonvencionalnim slikama i metaforama. Pjesnički subjekt je krhak, izgubljen, često ironičan ili ciničan. Ukratko, „crni talas“ u jugoslovenskoj poeziji označava okretanje od optimizma ka sumnji, fokus na unutrašnju krizu i tamu, kritiku društva kroz lično iskustvo.

³ Vidjeti više u: Đorđević (2021: 233–260).

pesnikinja nije uspevala: krvavi komad ženstva na dlanovima“ (Konstantinović 1983: 178).

2 Usamljenost kao autobiografija

Uopšteno uzev, usamljenost u poeziji nije samo motiv, tema niti pretpostavka od koje stihotvorac polazi – ona je ponajprije stanje, lična (egzistencijalna ili duhovna) situacija što se i u biće i u pjesmu uvlači poput magline koja briše konture svijeta, ali izoštrava unutrašnji pogled. Pjesnik je često sâm čak i kada je okružen drugima: njegova samoća nije odsustvo ljudi, nego iskonska nemaština, oličena u lišenosti dodira, razumijevanja i sablesjednih glasova. U stihovima se usamljenost pretvara u prostor: prazna soba, sokak u tmini, prozor koji gleda u mrak, opustjela nutrina – mjesta su gdje tišina nadvikuje riječi. Usamljenost, skopčana s tišinom, stanje je čekanja i suočavanja: trenutak kada pjesnik ostaje nasamo s vlastitim mislima, strahovima, iskušenjima i čežnjama. U samoći se katkad rađa napetost između potrebe za drugim i nemogućnosti da se do njega dopre, a nerijetko je usamljenost samoizabrana pjesnikova situacija (*osamljenost*). Kako god bilo, upravo iz usamljenosti poezija crpi svoju snagu. Ona biva izvor introspekcije i autentičnosti, jer tek kada je pjesnik sâm, „prisiljen“ je da kazuje iskreno, da saopšti očaj i bol koji se u časima izliva pretvaraju u mjesto stvaranja, u tiho jezgro iz kojeg nastaje pjesma kao pokušaj uspostavljanja veze sa svijetom. Usamljenost je u poeziji uslov govora. Iz nje se pjesma obraća (drugome), ne da bi poništila samoću, nego da bi je podijelila – jer u tom dijeljenju, makar na tren, samoća postaje podnošljiva. Ima, zasigurno, i nepodnošljive samotnosti za subjekta koji stvara, ali je svaki nadahnuti samotnik koji je na plećima i u krvi nosio pjesničko pozvanje, istu pretvorio, možda ni ne sluteći, u događaj, u fenomen koji opstoji u svijetu i sa njim vodi dijalog, darujući mu neprocjenjivost živoga iskustva.

Od početka svoga stihotvorenja, Milica Kostić Selem opredjeljuje se za motiv usamljenosti kao nit vodilju kojom će tkati svoje pjesme. Nije to samo estetski čin, već izbor vlastite duše koja je, donekle paradoksalno, pretakanjem samotništva u stih, pokušala da iskaže svojevrсно otrežnjenje lirskog subjekta. Samovanje koje vada prati siloviti izraz očajanja ne reflektuje se uživanjem u takvom osjećanju, niti je samo sebi svrha. U njemu provejava relacija k drugome, pa bila i izmaštana, te čovjekoljublje koje je, čak i kada je kritički nijansirano, prožeto svojevršnom racionalizovanom emocijom, lišenom ništavila kakvo su doživljavali i ispisivali filozofi egzistencijalizma. Ipak: „Očaj je uvek u duši otkad sam sama / Osamljena neću biti u grobu nego tu / kraj ljudi, na belome svetu“ (Kostić Selem 1939: 19), što znači

da prisustvo čovjekoljubivosti⁴ ne podrazumijeva da je pjesnikinja slijepa pred nesavršenošću ljudskoga svijeta i rđavošću pojedinih karaktera. Pjesme vriju od slika ranjenosti, neispunjenosti, potrage za nečim što nedostaje, a možda je i nedosegljivo. Pjesnikinja trpi protok vremena, prepun osame i lutanja, zaboravljajući vlastito ime jer ga niko ne doziva, i skršenim korakom se krećući ka crkvenom oltaru, pred kojim spečenim usnama moli za olakšanje. A to olakšanje je za „žigosanu, ucveljenu i opustošenu“ ženu, kako pjesnikinja sebe opisuje, svagda ljubav. Ipak ljubav. Ljubav se glasi kao poklič, nada, odrješenje od sputavajućeg očaja, što vrhuni u stihu: „Ne daj da umrem ozlobljena i mračna“ (Kostić Selem 1939: 19). Poetesa živi svoju usamljenost, koja je ne obavlja maglom obmane i ne gasi nadu: „Snosim i živim / Pod ovim nebom mutnim, pod oblakom surim / u svaku majsku i jesenju noć / nadanjem sivim beležim svoj put / Živim ja, eto živim“ (Kostić Selem 1939: 36). Bez imalo mistifikacije Milica Kostić Selem ogoljuje svoju patnju, sručujući je pred čitaoca poput „eksplozije usred pustinje“ (Konstantinović 1983: 178). Njen opus obiluje i sjećanjima na izgubljenju, nesrećnu ljubav koja dodatno jača usamljenost i patnju razočarane, ostavljene žene: „Tugovanje usled rastanka sa voljenim čovekom prelijeva se stihovanim litanijama i živim pulsiranjem duševnog bola“ (Denković Bratić 1975: 79). Pjesnikinja svoju melanholiju izražava temperamentno, „nalik ognjenim suncima koja se vrtoglavo obrću i rasprskavaju sve oko sebe. A iza tog golemog sivila ohlađenog pepela, sam očaj, jauk i naricanje. I koncepcija jedne moralne pesničke etike“ (Denković Bratić 1975: 79–80).

Usamljenička duša bolna je i pusta – čak i kad bi joj se sve povratilo, postala bi još samotnija. Kao da je učaurena u nepomični zatvor iz kojeg se ne može probiti i iskočiti. Kao da je obamrla duhovna snaga koja, iako prisutna u pjesmi, ne može doprijeti do drugoga, vazda situiranog vani. U neostvarenim snovima, nedosežnim dodirima, neiskusnim osjećanjima, pjesnikinja je poput sasušenog pruća otpornog svakom vjetru, a ipak željnog oluje: „U srži ja sam sočna / ali bez biti i cilja kao sve izlišne i uklete stvari“ (Kostić Selem 1939: 58). Unijevši u stihove samosvojni osjećaj za opažanje, Milica Kostić Selem pokazuje vještinu slikarskog oka i iznjedrava poređenja u detalju koja su sastavni dio svake njene pjesme, što je čini jedinstvenom u srpskoj avangardi.

Svi tumači, bilo da su hvalili ili kudili poeziju Milice Kostić Selem, saglasni su da je njena moć komparacije unikatna i nenadmašna. Umjela je da u stihovima ovaploti Diderovu melanholiju, Gojina čudovišta, Piranezijeve imaginarne katakombe, a najviše

⁴ Osjećanje humanosti, privrženosti i ljubavi prema ljudima, osim što je vidljivo iz pjesnikinjinih ličnih postupaka za koje doznajemo čitajući njenu prepisku, da se ustanoviti i iz ciklusa rodoljubivih pjesama (koje u ovom tekstu nećemo razmatrati), te iz angažovanih spisa u kojima se naša autorka bavi socijalno-političkim problemima.

je bila privržena surim kršima na platnima Petra Lubarde. Njena eruptivna retorika vidljiva je u pomamnim riječima i pjesničkim slikama koje izazivaju tjelesnu senzaciju, osobito kad oslikava pojedina stanja proizišla iz iskonske usamljenosti: „Kad me skovitla nesanica kao skotna izgladnela kučka kost“; „Vetar lomata zelene kapke prozorske, a lozove grane čvorave i duge kao ludak krvavim noktima škripom deru zid / Mrkla je noć pakao i sparina kao užasi“; „Glib raskaljane jeseni celi kao beskućnika rakija“; „Sada se savijam telom umorna kao bedni bršljan oko moga prozora premrzo od zime i žut“ (Kostić Selem 2013: 135, 149).

Milica Kostić Selem materijalizovala je usamljenost i bol, učinila ih vizuelnim, čulnim. Oko koje vidi i duša koja osjeća stvorili su nerazmrsiv čvor konkretnog i apstraktnog, koji će postati jedna od ključnih odlika pjesnikinjinog opusa. Međutim, silovitost konkretnog u njenim stihovima, navela je neke tumače, poput Radomira Konstantinovića, da njenu poeziju svrstaju u domen puke materijalnosti, zadržane na ravni fragmenta i zavađene sa transcendencijom:

To je anti-sintetička materijalnost (i, uz to, izvanredne reljefne konkretnosti), ili ona telesna otopljivost činjeničnog, koje počinje tamo gde prestaje mogućnost sinteze. Sve je bol: nema puta ka razumevanju. Ostaje se očajnički jarnosno samo pri činjenicama; između dva trenutka ove fragmentarne vizionarnosti kao da može da se začuje volja i glas Ivana Fjodora Karamazova, Dostojevskog: »Ja ništa ne razumem, ja sad i neću ništa da razumem. Ja hoću da ostanem pri faktu. Ja sam odavno odlučio ništa na ovom svetu ne razumovati. Ja kad hoću ma šta da razumem, ja odmah izneverim fakat, napustim ga, ali ja sam odlučio da ostanem pri faktu«. Ima tog oćajanja, koje je anti-razumevanje kao anti-transcendencija, kao izneveravanja »fakta« kod Milice Kostić-Selem: u »faktu« nema razumevanja. Razumevanje i »fakt« su nepomirljivi. (Konstantinović 1983: 185)

Ovakav stav ne čudi, jer se poetesa ne suzdržava da svirepim i oćajničkim tonom opiše tjelesne patnje i ispolji samorazaraćke rijeći. Ona pritom ne želi da estetika u drugi plan stavi krik pjesnićke duše. Za razliku od Konstantinovića, koji insistira na isključivo tjelesnim senzacijama što isijavaju iz poetesinog pera, Ksenija Atanasijević posve drukćije čita njene pjesme: „Nikada Milica Selem ne pravi pesme svesno i hotimićno, — nego poezija, po sebi razumljivo, ključa i presipa se iz njene unutrašnjosti, tako bespoštedno, tako bezumnićki razdirane bolom. I zato iskrenost doživljenoga ove pesnikinje ostaje nepobitna, i već na prvi pogled uoćljiva, slična plemenitome metalu koji se poznaje po zvuku“ (Atanasijević 1939: XIV). Doduše, to ne znaći da pjesnikinja traži niti nudi ikakvu utjehu u transcendentnome – jer su njeni stihovi prevashodno pokazatelj beznadežnosti iskustvenosti – ali osjeća i ispisuje otkrovenje da je zemaljska patnja, ma otkuda dolazila, „ključ za spasonosna postignuća, u odnosu na duše gotove da ih prihvate“ (Atanasijević 1939: XV). Usamljenost pretoćena u poeziju nije namjerena da razgaljuje, nego da tjera na refleksiju, nije namjerena da pobuđuje herojska, već humana osjećanja.

Usamljenost u poeziji Milice Kostić Selem prisutna je u pukotinama svakodnevice i u onome što ostaje neizgovoreno. To je usamljenost subjekta koji prebiva u svijetu, ali mu ne pripada u potpunosti; koji posmatra, intenzivno osjeća, no ipak nije izdvojen i šćućuren iza kakvog stakla, nego bačen u okolnosti vremena i mjesta. U njenim stihovima, usamljenost ne proishodi kao patetična bol, već kao stanje svijesti. Ona se ogleda u fragmentarnim prizorima, slikovitosti izraza, povremenoj emocionalnoj distanciranosti iza koje se pak krije bura. Ispod prividne sabranosti i mirnoće pulsira praznina – odsustvo bliskosti, nemogućnost potpunog susreta sa drugim, ponekad čak i sa samom sobom. Posebnost ove usamljenosti leži u sagledavanju hladnoće i zlokobnosti svijeta: „U smradnom mraku plesnive teskobe zemaljske ja izluđujem / ja izluđujem“ (Kostić Selem 1939: 15). Očaj je nužni dio stanja usamljenosti, čineći je dodatno refleksivnom i produbljujući unutrašnji pjesnički pogled. Kod Milice Kostić Selem, usamljenost je istovremeno teret i prostor slobode. Ona omogućava distancu koja rađa jasnoću, a bol se preobražava u živi jezik, blagodareći kojem njena poezija postaje mjesto gdje se usamljenost ne prevazilazi, već artikuliše silovito i dostojanstveno,⁵ kao trajno stanje lirskog subjekta.

Očajanje u poeziji Milice Kostić Selem je postojano stanje, nalik neprestanom unutrašnjem pritisku. Konstantinović s pravom zapaža da su njeni stihovi trpnja: „Duševna celina, to je jastvo u razdiranju, trpljenjem, zahvaćeno kovitlacima ovog razdiranja. To je duševno trpljenje koje postaje i telesno: velika mera telesnih senzacija (apsolutne čulnosti) koja izbija, na mahove, i kao gejzirski šibajući (usijana lava), iz ove poezije mamutski velikih pesama koje, širokoga stiha, kao da će da se razliju, na sve strane, u nepovrat“ (Konstantinović 1983: 184). Stanje očaja se iskazuje kroz osjećaj zarobljenosti u tijelu i svijetu koji ne nude izlaz. Pjesnički subjekt prebiva između bola i svijesti o njemu, što očajanje čini dubljim i slojevitijim. U njenoj poeziji beznadežnost je često povezana sa nemoći i usamljenošću, ali i sa sumnjom u smisao govora i postojanja. Riječi su istovremeno neophodne i nedovoljne – pjesma nastaje iz potrebe da se nešto izgovori, iako je unaprijed jasno da izgovoreno neće donijeti olakšanje. Nadiranje uzaludnosti i svijest o njoj daje poetesinom očajanju posebnu težinu: lirski subjekt ne očekuje spas, niti vjeruje u mogućnost potpunog razumijevanja.

Motiv očajanja kod Milice Kostić Selem neraskidivo je vezan za introspekciju. Bol je okrenut k unutrašnjosti, gdje se umnožava kroz misao, sjećanje i sumnju. Spoljašnji svijet djeluje udaljeno, hladno, nepristupačno, dok se unutrašnji prostor širi u beskrajnu prazninu. Očajanje tako postaje trajno stanje svijesti, a ne prolazna emocija – ono je način na koji pjesnikinja doživljava sebe i stvarnost: „Nebo daleko / i u ljudskog oka

⁵ Poezija sobom nosi dimenziju moralnosti, etičko držanje, stameni kov, uprkos beznađu. Dostojanstvo je visina sa koje se pjeva i koja izražava pjesničku i ličnu dosljednost i snagu.

mrak. / Jao da kažem, ne. / Da pevam, ne. / Peva gavranov gak. / Iz srca ranu nikome da pokažeš. / Svisni. / Čutanjem slomi zube. / Ni najdraže ruke da te mole, ne. / Ili se sakri, ili sakrij sve“ (Kostić Selem 2013: 189). Ipak, njena poezija u toj tami ne gubi dignitet. Očajanje je izraženo precizno, nepatetično. Bol nije dramalizovan, već ogoljen do suštine.

Radomir Konstantinović se kritički osvrće na slike očajanja, ustvrđujući da su stihovi naše autorke beznadežno lelekački:

Milica Kostić Selem je lelek i poslovica, iz talasa u talas svoje poezije: lelek u konačnom svetu, i misao koja se, talasima lelekanja, javlja u obliku poslovice, kao obliku zatvorenog iskustva. Lelek u posloviči, i poslovica u leleku: kada bi se dokraja raspevao, duh poslovičani (koji se odupire raspevavanju) pevao bi lelekom, kao u iskustvu Milice Kostić-Selem. Poslovica je misao leleka (naricanja: ide to u Milice Kostić-Selem sve do kukanja, – ona je sinja kukavica), kao što je ritam lelekanja jedini ritam duha zatvorenog u krug poslovice kao u krug konačnog iskustva: nema promene, i nema čak ni nade na preobražaj: tu smo kao na groblju. (Konstantinović 1983: 182)

Stihovi svjedoče da ovo poetesino stanje nije trenutni lom, nego dugotrajno potonuće; to je umor duše koja je previše vidjela, iskusila, ponijela, očekivala, a dobila premalo – ili ništa: „Uvlačeći sve više svoje biće u samotništvo bez grča, s osećanjem poraza sopstvenih ženskih napora, želja, htenja, maštanja, lirski subjekt uviđa koliko je ništavilo jedini odmak u kojem je sigurnost, koliko je »ništavno zrnce«, otuđeno i »zazidano bolom«, s »gukom u srcu« (stihovi iz pesme *Čeljusti*)“ (Stefanović 2013: 270). U tom stanju koje postaje (poetski) prostor, riječi bivaju olovno teške, a tišina usamljeničva pregusta da bi se mogla izdržati bez stiha. Pjesma ne nudi izlaz, ali tvori istinu – a u poeziji Milice Kostić Selem, istina, ma koliko bila mračna, jedini je mogući oblik spasenja. Poetesa je toliko prirasla patnji da se nipošto ne pokušava (niti može) okrenuti obzorju koje bi potencijalno pobudilo drukčije emocije, slike ili metafore: „Ona ima hrabrosti da iskaže sva svoja danonoćna zlopaćenja sasvim onakva kakva su se ona u duši začela i razgranala, ne osećajući nikad potrebu da im razblaži reskost, ni zasladi gorčinu, ni izbrusi oštrice“ (Atanasijević 1939: IX).

U pjesmi, očajanje spleteno s ranjenošću javlja se kao intimni krajolik: pusta noćna ravnic bez horizonta, zamandaljene kapije pod nebom što ne obećava promjenu, vrijeme koje zlokobno odmiče. Lirski subjekt više ne traži izlaz – on svjedoči o sopstvenoj iscrpljenosti, s punom sviješću o granicama i bolnim razumijevanjem lične nemoći: „Kada pada noć korak posustaje kao bolno čekanje u ljubavi / a nemir se usremljuje na ljubav kao pljačkaš na plen /.../ Jer sve su rane žive kada spušta se noć“ (Kostić Selem 1939: 3). Milica Kostić Selem i njen lirski subjekt su jedno: poetesa je izranjavana izdajstvom svijeta, zlobom, mržnjom i pakošću koji se pobjedonosno cere nad njenom raspetom dušom. Osjeća da je u susretu s ljudskim zburadim očima ureknuta, zgažena i sumanuta, zbog čega se u svojim stihovima nerijetko moli, ali i iskazuje gnijev prema

Bogu. Njena ljutitost koja pokatkad zadobija obrise bogohuljenja, zapravo je iskaz slobodnog, neustrašivog odnosa prema „višoj sili“ i refleksija iskrenog vjerovanja koje se ne svodi na strahopoštovanje i simbolične rituale uprepodobljene religioznosti. Za razliku od svojih savremenika, koji se u stihovima Bogu obraćaju strunjeno i krotko, a u isti mah teatralno i parolaški, pazeći da ne naruše pseudokanonske uzuse, Milica Kostić Selem pjeva slobodno, zapljuskujući upečatljivom dinamikom i rječitosti: „A Bog kao veliki vlastelin / ili izlapeli kralj ređanjem zanovetnog pasijansa / đerdanom ljudskih suza kao ćilibarskim brojanicama / uz mrmor dobroćudne molitve / razbija svoje staračko vreme“; „Opoj nas još jače varkom da si u patnji uz nas /.../ Bezdušni i Daleki, podaj nam, pošalji spas!“ (Kostić Selem 1939: 74, 30). Vidjevši svu besmislenost i nepravednost empirijskih događanja, za koja nema ni metafizičkog ni ezoteričnog objašnjenja, pjesnikinja sluti da je Bog nemoćan da razbije i otjera ružne nanose zemaljskog zla. To je dodatno pritješnjuje u zagušljiv prostor životnog mrcvarenja i pridavljuje otrovnim zadahom raskikotalih zlotvorskih lešina. Usamljenica svojom kobi posvjedočuje da je usamljenost „jedini ljudski apsolut, a sve ostalo emanira i zavisi od tog izvora“ (Mijušković 2021: 140).

Ako izaziva stravu, ako nalikuje crnoj memljivoj robijaškoj ćeliji, usamljenost je, rečeno idiomom Serena Kjerkegora, „bolest na smrt“, srljanje u propast, u ponor najtamnijeg psihičkog vilajeta: „U morbidnoj tematici, pesnik može da nađe i kompenzaciju za svu jalovost i osamljenost stvarnog života“ (Denković Bratić 1975: 82). Da li je tako kod Milice Kostić Selem pokušaćemo da odgonetnemo osvrtnom na njene doživljaje prolaznosti i ljubavi, sabrane u nesvodivom iskustvu bivanja ženom.

3 Prolaznost, ljubav, ženstvo

Nezaustavljivost vremena, njegova nadmoć koja počesto izaziva tjeskobu uvlači se u misli svake sekunde, neumitno i slavodobitno, mrseći želje i planove, preprečujući očekivanja, ali stalno podsjećajući na ljudsku obavezu sažetu u zapovijesti: morati moći stameno podnijeti njegov odmak. „Ništa ne možeš protivu vremena i njegovih veriga / jer njegova...istina.../ otupi svaki mač koji joj se usprotivi / jer usamljeni ne pobeđuju nikad“ (Kostić Selem 2013: 80). Starenje je iskustvo u kojem se možda ponajviše iskušava dostojanstvo. Ovaj etički ispit otvara horizonte odluke: hoćemo li se zaputiti blistavom stazom ili se ugušiti besprimjernim strahom. Pjesnikinja, nadvijena nad protokom vremena, zapisuje nezaboravne stihove: „Nizovi godina kao kraljevski đerdani biserja / pritežu i dave ili krase i ulepšavaju / kojom već šakom sudbina ili obraz zgrabe“ (Kostić Selem 1939: 73). Nastupanjem starosti, mijenja se odnos prema vremenu. Budućnost biva kraća, te se autorka psihološki i tematski okreće sjećanju na prošlost, nikad ne gubeći iz vida da je odmicanje ili protok egzistencijalna dimen-

zija koja preobražava ne samo odnos čovjeka prema vremenu, već i prema svijetu i sopstvenoj istoriji. Dok s jedne strane pritežu i dave, odmakle godine su, s druge strane, zbog dragocjenosti proživljenog iskustva, doista vrijedne poput bisera. Simon de Bovoar nas podsjeća na unikatnost odmicanja godina: „Postoji jedno iskustvo koje pripada samo onima koji su stari: to je iskustvo same starosti... Potrebno je da smo dugo živeli da bismo sebi stvorili tačnu predstavu o ljudskoj sudbini, da bismo stekli opšti uvid u to na kakav način se stvari događaju“ (de Bovoar 1986: II, 130–131). Sebe prepoznajemo u prolaznosti, u ostarjelom čovjeku, što je nužno ako želimo da u potpunosti prihvatimo ljudsku sudbinu.

U poeziji Milice Kostić Selem motiv prolaznosti prepoznaje se kao suštinska, ontološka nit koja povezuje čovjeka sa vremenom, prirodom i sjećanjem. Njeni stihovi odišu melanholijom trenutka koji nestaje, ali i dostojanstvom u suočavanju sa prolaznošću kao neizbježnim tokom života: „Dani mi odmiču kao crne pege pred oslabljenim očima [...] Život mi promiče kao zelena stabla pored zahuktalog crnog voza [...] Mladost mi izmiče kao sunovratni zalazak krvavog sunca iza dalekih gora“ (Kostić Selem 1939: 14). Poetesa često gradi lirske slike na temeljima svakodnevnog: u njima se kristali smirenost sagledavanja svijeta i spoznaja da svaka ljepota traje koliko i svjetlost što klizi po licu dana. Dakle, njena „bolest na smrt“ i okorjeli pesimizam nisu naznake raslojene ličnosti, niti prisustva morbidnosti ili paranoje, već angažovanog mišljenja i pjevanja, objašnjenja bez pritivnosti i laži, uprkos košmarnoj patnji. Tako sabijena u kut, Milica Kostić Selem je i pjesnikinja i misliteljka, do srži otvorena pred nepobjedivom silom vremenitosti.

Bespovratnost mladosti, odnosno neumitni protok vremena koje prohujava pred autorčinim zapanjenim očima, ponajbolje opisuje naslovna sintagma njene pjesme „Verige vremena“. Verige su opominjući simbol konačnosti. No, čelični okovi prolaznosti, iako neizmjereno teški, ne uništavaju osjete, ne sputavaju ljubav i privrženost; naprotiv, ulivaju u lirsko biće milujuć pogled, sestrinsku toplinu, molitveni spokoj. Kao da je doživljavanje odmaka vremena most između onoga što je bilo i onoga što će tek izbiti u pjesničko iskustvo. Prolaznost je kontinuirani preobražaj, ritam nestajućeg bivanja koje nosi trag svjetlosti. Međutim, dok je blagorodna prema drugima i raduje se ljudima i prirodi – osmjehuje se djeci, suncu, moru, bojama, pčelama i cvijeću – poetesa jadikuje nad vlastitom prohujalom mladošću, i prizor strunjujućeg bola prolaznosti ubojito oslikava u pjesmi posvećenoj Momčilu Nastasijeviću, „Pod dlanom ludila“: „U senci mladost čili kao pšenica u plesnivoj tami / Hlapi jedrina dojke i kopni čvrstina boka / gasi se sjaj mladoga oka. / Cvili, cvili bol raspetoga ženstva /.../ Kao breme svenulih nada jalovih žena i uvele devojkice / ja sama pod suncem venem“ (Kostić Selem 1939: 59). Poetesi je očito bilo izrazito teško, odnosno nemoguće da vedrinu što je

provejavala u odnosu na (doduše, rijetke) događaje i ličnosti u njenom životu prenese na viđenje i poimanje lične žizni. Stalno joj se priviđaju jesen, znamenje ugaslosti i put okađen tamjanom i obasjan kandilom. U očaju lebdi pred bezdanim padom, na ivici između želje i beznađa, razapeta između sjećanja na mladost i svijesti da se ona više nikada neće vratiti. Ali prolaznost ne donosi samo mrak – ona je i ogoljenje: nema iluzija, niti sumanutih obrazina, ostaje samo gola istina bića, sa riječju kao prvim ishodištem i posljednjim utočištem. Riječ, izoštrena a ne otupljena bolom, pretvara se u most preko provalije, koja, iako simbol beznađa, potvrđuje postojanje – dokaz da se i u potpunoj tmni prolaznosti nešto još uvijek mora ispjevati. I da je molitva nepresušna.

Antagonizam između lirskog subjekta Milice Kostić Selem i njene žive ličnosti koja trpi iskušenja vremenitosti, obdarena plemenitom dušom, kristališe se od samoga početka (života i pjevanja). Život je tmast, a pjesme čiste, uprkos očaju. To je Isidoru Sekulić ponukalo da pjesnikinji poželi „dalji agon na poprištu unutrašnjeg života u kojem ima sve ono čega u spoljašnjem životu nema“ (Sekulić 1964: 394). Kostić Selem, svjesna veriga vremena, napominje da nije svaka omča istoga stiska, istovjetne snage, te stoga u svoj odveć tanatosni pjev unosi zamahe erosa. Preplitanje tanatosa i erosa, njihova strastvena sraslost su, najzad, vječne teme filozofije i pjesništva. Koliko god da su joj snovi čemerni, otrovni ili predsmrtni, ona *mora* da sanja – o ljubavi: „Ova poezija sve vreme vodi dijalog između ljubavi i subjekta: *Tad sednemo skupa na pod, moja ljubav i ja*. Žestoka emanacija erotičnog, čak i kad je, u natruhama diskrecije, toliko u znaku poetike avangardne lirike, funkcionalno se stapa s pojmom života, ali je uvek u odmaku od ideje ljubavi o kakvoj sanjari to ja“ (Stefanović 2013: 261).

Pjesnikinja za ljubavlju smrtno čežne, i ta čežnja je ogromna i rasplinuta kao more. Ona očekuje sudbinski susret s ljubavlju, potištena što niko ne opaža njeno majušno i bolno biće. Želi erosni spoj, tijelom i dušom. U tome je posve izričita: „I želim da nečije tanke i beskrvne usne, na koje bih spuštala ruže poljubaca mojih. / I kosu koju bih milovala blago i kroz koju bih provlačila prste duge i blede. / O, želim da nečija duša prigrlji moju dušu – i čežnja da zamre. / Ali za kratko – samo za kratko. / I iznova da se rodi čežnja“; „Propužem / kao zmija uz stablo bora za sunce / da nađem tvoje usne“ (Kostić Selem 2013: 9, 18).

Ali onda kad je fizički nedostižan ili nemoguć, eros biva slućen i prizivan: poetesa svog dragog voli kroz krš, sazvyježđa, oblake, more i snove. Ljubavlju se pregrmljuje zlo, ponovo rađa djevojački osmjeh i srcu vraća spokojstvo otkucaja. Ljubav je u isti mah silna i krhka: silna jer vri iz čiste duše, krhka zbog svijesti o prolaznosti. Tijelo pamti i kada um zaboravi, dodir traje duže od obećanja, a odsustvo odjekuje glasnije od prisustva. To je ljubav koja ne potrebuje ideal, nego istinu: ranjivu, nesavršenu, ljudsku.

Žensko iskustvo ljubavi kod Milice Kostić Selem daleko je od ornamenta: ono je samo središte ploti i svijeta, gdje se ukrštaju snaga i lom, ali i nježnost, lišenost i hrabrost. Ta se ljubav nikada ne podrazumijeva – ona se iznova zaslužuje, propituje, ali najčešće ostaje nepostignuta, nezadobijena: „Izgara neutažena plodnost kao neljubljena usta / umorne oči gorko gledaju na prešli put / sustali dlanovi blede kao cvet usahle žene. / Željna slapova ljubavnog sunca, a rinuta u kut / ja prazna pod suncem venem“ (Kostić Selem 1939: 59). Čini se da ljubav ima osobitu memoriju: pamti ono što je *moglo* biti. I baš u tom pamćenju i trajanju preraslom u stih, ona postaje otpor zaboravu – dokaz da je nešto zaista dotaklo srce. Svako svitanje u pjesnikinji budi snagu prkosa nedaćama upravo stoga što nada u ljubav ima moć da nadvlada jednoličnost dana, ubitačnu prolaznost i potištenost. Ljubav se nikada ne zamara niti stari: Milica Kostić Selem kao žena, i njen lirski subjekt kao glas ženstva, sve vrijeme u sebi nose i pred čitaoca podastiru snobivljivu nevinost djevojačkog povjerenja, odanost dobroti, blagost čak i prema onima što su je zaboravili, iznevjerili, povrijedili, „spravili sa zemljom“. Njeni ljubavni uzleti su zato podjednako raskliktali, ozareni i grozničavi. Ksenija Atanasijević zapaža da pjesnikinjinu erotični doživljaji pokatkad odišu istočnjačkom zasićenošću i zvučnošću koje odzvanjanju podsjećanjem na „Pjesmu nad pjesmama“: „Najnepobitnije, u tome smislu, djeluje prva strofa iz *Variacija*, pesme raznorodnih mogućnosti: Kada pada noć kao topla ruka ljubavno na potiljak / sve su rane žive kao žedna usta / kao izranjena usta ljubavljaju, kao gospodske široke kapije / sve su rane rastvorene kao prestravljene detinje oči / kada pada noć“ (Atanasijević 1939: VIII).⁶

Uprkos tome što će naglašena čulnost Milice Kostić Selem poprimati oblik paklenih snoviđenja i nesаница krcatih stravičnim vizijama, stihovi uzastopno bivaju osvježavani opisima nekadašnje ljubavne razdraganosti. Da nema ljubavi, sve bi se pretvorilo u beskrajni, nepodnošljivi zjap. Ljubav osvaja svojom istinom i grandioznošću, zbog čega su stihovi ispisani u njenu čast uvijek monumentalni. Divna Denković Bratić primjećuje:

Gotovo sve pesme počinju nekim svečanim ritmom. Podsećaju na drevne horove žena u Evripidovoj tragediji, pa se lagano pretvaraju u plodnu retoričnost [...] Milica teži širokoj simfoniji čisto muzički. Voli arhitektonske visoke hramove sa kamenim, pobočnim nišama himera. Sve je za nju razmaknut prostor, tajanstvena visina ili tamna dubina. Mada izvlači iz izmašanog, sa poetskom bujnošću, iskristalisanu potenciju realnosti, njen nervozitet, vrlo specifičan u umetničkom činu, pozitivan je zbog sublimacije u objektivizaciju doživljenog stvarnog trenutka. (Denković Bratić 1975: 85)

Prema tumačenju Isidore Sekulić, ljubavni stihovi Milice Kostić Selem nošeni su za mašnom i ekspresivnom retorikom koju pokreće nešto skriveno snažno, nekad čak

⁶ Atanasijević se u ovoj ocjeni vodi glavnim motivima „Pjesme nad pjesmama“: zaljubljenost, čežnjom, divljenjem, želji za bliskošću, ljubavljaju jakoj kao smrt, ljepotom tijela i prirode, radošću i bolom zaljubljenosti, koje Milica Kostić Selem pretače u svoju poeziju oslikavanjem, između ostaloga, pojava iz prirode – cvijeća, mirisa, svjetla, tame.

utvarasto: „Ona se *baca* u poeziju. Ona u prostor juriša sa onim dugim i tmastim pesmama... Ona proviče, kad joj do grla naraste potreba da velikim stilom i glasom kaže ono što joj u grudima vri“ (Sekulić 1964: 381). Iako čas uzdiže iz blata, čas ritne i smrvi; iako katkad uliva blagost, a katkad obujmljuje nemirom i drhtajem, ljubav je korijen i plod što stasava čak i u poetesinoj tami. Jer njena tama umije da voli svjetlost. Ne čudi što je prvim dvjema zbirkama poezije nadjenula naslove *Kapi sunca i suza* i *Sama pod suncem*, htjevši da, prije negoli čitalac otvori knjige, sugeriše na kontinuirani splet svjetlosti i tamnine, tugovanja pod suncem, te na nadu da će sila prirode od koje zavisi ovozemaljski život ublažiti patništvo jedne ženske duše zavijene u crno. Sunce nije samo metafora ognja, već i ognjišta koje čuva iskonsku, neugasivu toplinu ženstva.

Ženstvo je izraz koji figurira kao esencijalna odrednica i univerzalni imenitelj ženskog bića u kojem su sabrana sva specifična iskustva i osobenost bivanja-ženom. Milica Kostić Selem stihotvori prostor suverene žene koja ne samo da posmatra i promišlja svijet, nego ga i stvara. U njenom se pogledu zrcale tuga i dostojanstvo, bol i otpor, nježnost i prkos. Žena se bori, voli, rađa i gubi, ne pristaje na ćutnju. Žensko biće pršti od samosvijesti, apsolutno se ogoljuje, s punom moralnošću svoga čina. Iznošenje „krvavog komada ženstva na dlanovima“ zbiva se bez stida, prepreke, idealizovanja, lelujući između mita i svakodnevice, sna i stvarnosti. U poeziji Milice Kostić Selem, biti žena je poklič, biti poštovana kao biće – čin pjevanja, a ogoljenost ženstva – provala žestine u kojoj se poistovjećuju svijest o duši i svijest o tijelu. Takav pristup, iz kojeg se rasprskavaju sloboda i buntovništvo, ne zazire od molitvenog obraćanja, iako se katkad čini da je ženski eros odveć tjelesan tj. lišen duhovnoga aspekta, što ovu poetesu razlikuje od drugih istaknutih srpskih pjesnikinja dvadesetog stoljeća. To ne promiče Mirjani Stefanović koja, primjera radi, ističe da se „ženstvo u pesmi Anice Savić Rebac krije iza antike, a u pesništvu Jele Spiridonović Savić kliže po ivici mističnog, dok se ono ni ne pojavljuje u vezanom stihu Danice Marković, jer je zatočeno u stidu samotnosti“ (Stefanović 2013: 263).

Milica Kostić Selem pjeva o slobodi izbora tijela: „Grizem usnice blede pijavke / bajem poljupce divlje svetove / kršim razbludno telo zmijasto / bludno i čudno ženski sablazno / i magdalenske molim molitve / dušom pokajnom / dok crni noć /.../ što se zmijamo telom požudnim / kroz vitke ruke naše ljubavi“ (Kostić Selem 2013: 27, 28). Pjesnikinja upotrebljava novi ritam slobodnog stiha, osmišljava kovanice (poput *zmijamo se*), stihove ispisuje kao da pjeva erotizovanu sevdalinku, ušuškano u molitveni raspored riječi, koristi široka poređenja, *oženstvenjuje* pjesnički stil, zbog čega je takođe unikatna u srpskoj avangardi. Ženstvo u njenoj poeziji othranjeno je iskustvom i krvlju, časima gdje se eros združuje sa samotnošću, opijeno zanosom iz kojeg kuljaju valovi riječi, potpomognuti snažnim stepenovanjima što podsjećaju na klasičnu trage-

diju. Njihov ton nadilazi ravan puke opažajnosti: „Te poruke i reči su ipak ili određeno poetske ili misleno sadržajne ili magički napisane“ (Sekulić 1964: 385). Ženstvo lirskog subjekta Milice Kostić Selem ima formu, ritam, jezik, i postaje stvaralačka sila: iz bola se rađa smisao, iz tame govor, iz beznađa svjedočenje. Pjesma je dokaz postojanja – obesmrćeni trag stvarnosti bola i izopštenja, unutrašnje borbe pretočene u glas i erosa koji nije tanano satkan, već je čvrsta opna kroz koju ne probijaju iluzije. Biti žena, imati autentično žensko iskustvo znači kraj sigurnosti i oslonaca, ali početak duboke, neuporedive spoznaje.

Najzad, u kontekstu ženstva, neizostavno je pomenuti da su, tokom intenzivne saradnje Milice Kostić Selem sa časopisom *Ženski pokret*, u ovom glasilu publikovani tekstovi obilježeni izrazitom introspektivnom orijentacijom lirskog subjekta, samopreispitivanjem ženskog bića u kriznim periodima, kao i tematizovanjem unutrašnjeg doživljaja ljubavi. Većina tekstova, uključujući poetske, svojevrsna je pobuna protiv konvencionalnog morala i nametnutog ženskog identiteta: „Lirske junakinje su oslobođene bremena patrijarhalne samozatajenosti, poetički topos je psihodrama probuđene, nove ženske subjektivnosti, ruši se tabu ćutanja o ženskoj intimi i erotskim željama“ (Svirčev 2018: 231–232). *Ženski pokret* bio je medijum zahvaljujući kojem su feministički nazori Milice Kostić Selem, saopštavani u stihu i prozi, poprimali širi zamah i ostavili trag utisnut u nezaborav.⁷

4 Zaključak

U jesen 1976. godine, prije nego će je skoliti kap, Milica Kostić Selem u pismu Desanki Maksimović bilježi: „Bio bi mi paklen život da sam ikome zavidela... Sve što sam u mome životu činila, učinila sam samo sa dobrom namerom, i sve što sam kazala ostaće istina, da je tako. Javi se mome srcu, jer svima prašta i dobrota ga leči“ (Đorđević 2021: 255). Iz ovih riječi dá se iščitati ne samo lična etička orijentacija, nego i nemogućnost drukčijeg držanja, izvjesna pomirenost sa životom uprkos tome što ju je isti, kako kazuje u pjesmi, ostavio samu, da je „posle gazi – a ipak se čini da je sve krotko i mirno u ovoj samoći“ (Kostić Selem 2013: 41). Ona je spremna na sve što dolazi i sve podnosi bez opiranja, poštujući samozadati imperativ, čovjekoljublje. Njena silna proživljena iskustva kao da potvrđuju stamenost koja njegoševski odjekuje: „Sve što biva i što može biti, meni ništa nije nepoznato / što god dođe ja sam mu naredan“ (Njegoš 2008: 62). Međutim, njena narednost i prihvatanje nijansirani su izrazima izrugivanja zlu individualnim glasom koji kritički propituje lažnu moralnost, raskida društveno-umjetničke nametnute verige i estetizuje tabue.

⁷ Više o feminističkim usmjerenjima samog časopisa, zastupljenoj tematici i autorkama/autorima vidjeti u Svirčev (2018).

Poetesa, pritom, niti jednog trenutka nije destruktivna, ni lično ni poetski. Upravo suprotno: avangardnost Milice Kostić Selem slučuje se u produktivnu dekadenciju, oslonjenu na san koji nadilazi ideale i tekovine njenog vremena. Ljubav koja se ispostavlja kao suštost njene poetike (i života) bespoštedno se nadvisuje nad razornim posljedicama što je donio rat: upinjala se da odbrani prijateljstvo, toplinu i nadvlada posvemašnju ljudsku otuđenost. Stoga je često u pjesmama obuzima odgovornost prema široj stvarnosti, izvan vlastite sudbine, ali se njena lirika ne može svesti na stilizovani komentar stvarnosti, nego je to radije lirika ljudskog smisla. Njen osobeni dar za usredsređeno posmatranje svijeta, ljudi, vremena, pa i sebe, dokaz su „podloge njenoga čovekoljubivoga krajnjega izmirenja sa svima nakaznostima ljudskim, čije bi poznanje, neoblagorođeno najvišim praštanjem, surovo razorilo dušu saznavaća“ (Atanasijević 1939: XIV).

Smisao ljudskog bića ne pripada ispunjenju društvenih uloga niti statusa u ovome svijetu. Smisao, shodno stihovanju Milice Kostić Selem, valja potražiti u pjesničkoj kontemplaciji koja narasta odmakom života. Ta jedinstvena kontemplacija podsjetnik je na ljepotu pjesničkoga pozvanja, koji isporučuje neprocjenjivi, neutišivi zov: staranje o duši. A staranje o duši je ušće konačnosti u beskonačnost. Nakon brojnih orkanskih udara (iz) konačnosti, koji su je natjerali da vikne: „Ako sam razbila mozak i izlila oči, nisam izgubila dušu“ (Kostić Selem 2013: 65), Milica Kostić Selem je, svojim poetskim ostvarenjem, kulturnoj baštini priredila i ostavila dar što će beskonačno vrijediti. Samo je potrebno pružiti ruke i prigrliti ga.

Izvori i literatura

- ATANASJEVIĆ, Ksenija, 1939: *Pesnikinja Milica Kostić Selem. Sama pod suncem*. 7–15. Beograd.
- DE BOVOAR, Simon, 1986: *Starost II*. Prev. Mirjana Vukmirović. Beograd: BIGZ.
- DENKOVIĆ BRATIĆ, Divna, 1975: Tamni vilajet u poeziji Milice Kostić Selem. *Književna kritika* 1. 77–86.
- ĐORĐEVIĆ, Bojan, 2021: Pisma Milice Kostić Selem Desanki Maksimović. *Književna istorija* 53/173. 233–260. DOI: <https://doi.org/10.18485/kis.2021.53.173.14>.
- KONSTANTINOVIC, Radomir, 1983: *Biće i jezik 4*. Beograd, Novi Sad: Prosveta, Rad, Matica srpska.
- KOSTIĆ SELEM, Milica, 1939: *Sama pod suncem*. Beograd.
- KOSTIĆ SELEM, Milica, 2013: *Čivot bezumlja*. Beograd: Službeni glasnik.
- MIJUŠKOVIĆ, Ben Lazare, 2021: *Egzistencijalna usamljenost: filozofija i psihologija usamljenosti*. Podgorica: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- PETROVIĆ NJEGOŠ, Petar II, 2008: *Gorski vijenac*. Beograd: Zaveline.
- SEKULIĆ, Isidora, 1964: *Iz domaćih književnosti II*. Novi Sad: Matica srpska.
- STEFANOVIĆ, Mirjana D., 2013: Iz mraka našeg bića. *Čivot bezumlja*. 257–274. Beograd: Službeni glasnik.
- SVIRČEV, Žarka, 2018: *Avangardistkinje*. Beograd: Institut za književnost i umetnost.

Povzetek

Članek obravnava izbrane vidike dela srbske avantgardne pesnice Milice Kostić Selem, ki velja za predhodnico jugoslovanskega »črnega vala«. V razpravi se posebej osredinjam na motivni krog osamljenosti, obupa, minljivosti in ljubezni. Ne gre zgolj za pesniške motive, temveč predvsem za osebne izkušnje in eksistencialne situacije: osamljenost se v njeni poeziji reflektira skozi vrženost lirskega subjekta v svet in čas, ki jima sicer pripada, a ju hkrati intenzivno in živo motri. Pesnica namreč vedno transponira osebna občutja v izvirne verze, v obilje podob žalosti in bolečine, ki niso zgolj del singularnega pesniškega jezika, pač pa znamenja pristnega izkustva oziroma resničnega stanja zavesti. Minljivost predstavlja bistveno, ontološko nit, saj povezuje človeka s časom, naravo in spominom. V poeziji Milice Kostić Selem vse prežema melanholija minevajočega trenutka in dostojanstvenega soočanja z minljivostjo kot neizogibno značilnostjo slehernega življenja. Ljubezen je življenjska sila, ki ne stremi k idealu, marveč k sami resnici. Takšna težnja je jedro pesniškega sveta Milice Kostić Selem: telo in dušo zaznamujejo krhkost, nežnost, hrepenenje in pogum. Ljubezen se vedno znova postavlja pod vprašaj, najpogosteje pa ostaja nedosegljiva. V članku se nazadnje dotikam tudi pojma ženskosti (»ženstva«) v poeziji te avantgardne avtorice. »Ženstvo« je v njeni poetiki ključna lastnost in skupni imenovalec žene – bitja, ki se nenehno bori, ljubi, vzpenja in pada, žaluje in slavi, vendar nikoli ne pristaja na molk. Iz globokih doživetij temne plati sveta je nastal impozanten opus in prepoznaven lirski glas, ki ga je literarna zgodovina doslej vztrajno zanemarjala. Prav zato mu je treba znova pozorno, potrpežljivo prisluhniti.